

જેસલમેર અને તેના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો*

જેસલમેરના જગતવિખ્યાત જૈન જ્ઞાનભંડારો જ્યાં આવેલા છે એ રાજસ્થાન (મારવાડ)માં આવેલા અનેક દેશી રાજ્યો પૈકી એક પ્રાચીન દેશી રાજ્ય હતું. સ્વતંત્ર ભારતનો અધિકાર જામ્યા પછી, ખીજા દેશી રાજ્યની જેમ, તેનું વિસર્જન થયું છે. એ રાજ્ય રાજસ્થાનની વાયવ્ય સરહદે આવેલું છે. અને પાકિસ્તાનની સરહદ ત્યાંથી બહુ દૂર નથી. સૌપ્રથમ એની રાજધાની લોદવામાં હતી, પણ પાછળથી રાજદ્વારી આદિ કારણોને લઈને તે જેસલમેરમાં લાવવામાં આવી હતી. અને એ પછી જ એ રાજ્ય જેસલમેર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. જેસલમેર રાજધાની રથપાયા બાદ તેની વ્યાપાર વિષયક આબાદી વધતી ચાલી અને વ્યાપારી લોકો અને ખીજા પ્રજા ત્યાં વસતી ગઈ. તેની સાથે સાથે ત્યાં જૈન-જૈનેતર ધાર્મિક સ્થાનોનું પણ નિર્માણ થતું થયું.

આજથી દોઢસો વરસ પહેલાં જેસલમેરમાં જૈનોનાં સત્તાવીસ ઘર હતાં. અને તે રીતે ત્યાં ખીજા વસ્તી પણ હતી. પરંતુ રાજ્ય સાથે કોઈ વાતમાં વાંધો પડવાથી ઘણા વ્યાપારીઓ અને તે સાથે ખીજા પ્રજા પણ ત્યાંથી હિજરત કરી ગયાં. આ રીતે રાજ્યની આબાદી ઘસાતી ચાલી. પાછળથી રાજ્ય સાથે સમાધાન થયું. કેટલાક વ્યાપારીઓ વગેરે પાછા આવ્યા, તે છતાં રાજ્યની આબાદી જામી નહીં. આથી વ્યાપારીઓ વગેરે લોકો ધીરે ધીરે બહાર જતા ગયા. એટલે આજનું જેસલમેર એ પ્રાચીન કાળનું સમૃદ્ધ જેસલમેર રહ્યું નથી. આજે ત્યાંની જૂની આલિશાન ઇમારતો તેની પૂર્વકાલીન સમૃદ્ધિ અને આબાદીનો ખ્યાલ આપે છે. ધીરે ધીરે એ ઇમારતો પણ પડતી જાય છે ને તેનાં ખંડિયેરો જોવા મળે છે.

જેસલમેરના નાના પહાડ ઉપર આવેલ કિલ્લામાં રાજ્યના મહેલો છે, ખીજાં મકાનો છે, તેમ જ ખરતરગચ્છીય જૈનોએ બંધાવેલાં, જેને અતિ ભવ્ય કલાનાં ધામો કહી શકાય તેવાં, આઠ શિખરબંધ મંદિરો છે. એ પૈકીનાં અષ્ટાપદ-ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું યુગલમંદિર અને ખીજાં બે મંદિરો તો અતિભવ્ય શિલ્પસ્થાપત્યના નમૂનારૂપ છે. ખાસ કરીને આ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરતાં તેનાં તોરણો તથા વિવિધ ભાવોને રજૂ કરતી અતિરમ્ય આકૃતિવાળી શાલભંજિકાઓ તથા તેમાંના સ્તંભોમાં ઉપસાવેલાં અનેકવિધ ભવ્ય રૂપો, ધુમ્મટો આદિ શિલ્પસમૃદ્ધિથી મંદિરોની ભવ્યતામાં અનેકગણો વધારો થાય

* તા. ૧૫-૭-૧૯૬૫ના રોજ અમદાવાદ-વડોદરા રેડિયો સ્ટેશનેથી અપાયેલો વાર્તાલાપ.

છે. અમે જ્યારે જેસલમેરના ભંડારોને વ્યવસ્થિત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં જર્મન વિદ્વાન ડૉ. એલ. આલ્સડોર્ફ આવ્યા હતા. તેમણે કિલ્લાનાં આ મંદિરો જોઈ પ્રભાવિત થઈ જણાવ્યું કે આ મંદિરોમાં ગૂજરાતી કળા ક્યાંથી આવી? ત્યાંના કારીગરોને પૂછતાં એક વૃદ્ધ કારીગરે જણાવ્યું કે અમારા ગુરુઓ ગૂજરાતી હતા. ગૂજરાતમાં જ્યારે મોગલોનાં લશ્કરો ફરી રહ્યાં હતાં ત્યારે ગૂજરાતની પ્રજા ઉપાધિમાં હોઈ શિલ્પીઓ પાસેથી કામ લઈ શકી નહિ. એટલે નવરા પડેલા શિલ્પીઓ તે સમયે નિરુપદ્રવ એવા એ રાજસ્થાનમાં ગયા. અને તેમણે ત્યાંની ધનાઢ્ય પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે મંદિરો બાંધવાનું કામ કર્યું. એ જ કારણથી ત્યાંનાં અને બીજાં સ્થળોનાં મંદિરોની રચનામાં ગૂજરાતી શિલ્પકળાનું મિશ્રણ થયું છે.

આ કિલ્લામાં જૈનેતર મંદિરો પણ છે. એક મંદિરમાં સૂર્યદેવની મૂર્તિ છે. લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં સૂર્યપૂજા થતી હશે. આ મંદિર રાજ્યને આધીન છે. જેસલમેર ગામમાં તપાગચ્છીય જૈન શ્રાવક સંઘે બંધાવેલું જૈન મંદિર છે, પણ તે ભવ્ય હોવા છતાં સાધારણ ગણી શકાય તેવું છે.

જેસલમેરની બહાર ઘડીસર નામનું એક વિશાળ તળાવ છે. તેમાં જો ચોમાસામાં આવક બરાબર રહે તો ત્યાંની પ્રજા બે-ત્રણ વર્ષ સુધી પાણીનો ઉપયોગ કરે તોપણ પાણી ન ખૂટે એટલો પાણીનો ભંડાર એમાં ભરાય છે. આ પાણીની આવક માટે તળાવમાં એવા રસ્તાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આજે એ રસ્તાઓની રાજ્યે એવી ઉપેક્ષા કરી છે કે જેથી તે તળાવમાં પ્રજા એક વર્ષ વાપરે એટલો પણ પાણીનો સંગ્રહ થતો નથી.

જેસલમેરની આબોહવાને કારણે ત્યાં ચોમાસાની ઋતુમાં બે-ત્રણ ઇંચથી વધારે વરસાદ પડતો નથી. ત્યાં ૭ ઇંચ વરસાદ પડે ત્યારે આ ઘડીસર તળાવ એક મહાસરોવર જેવું બની જાય છે.

સામાન્ય રીતે જેસલમેરનો પ્રદેશ રેગિસ્તાન હોવા છતાં તેની આસપાસની જમીન એટલી મજબૂત છે કે તેમાં પડેલું પાણી ચુસાઈ ન જતાં જેમનું તેમ જમા રહે છે. એટલે ખરેખર રેતીનું રણ તેનાથી દૂર જ છે. પણ વાવાઝોડાં આદિ કારણોને લઈને આ પ્રદેશમાં કેટલેક સ્થળે રેતી જમીન જઈ રેગિસ્તાન જેવું થઈ જાય છે.

જેસલમેરની બહાર અનેક જૈન યતિઓની સમાધિઓ છે, તેમ જ બીજી પણ અનેક શેઠ શાહુકાર આદિની સમાધિઓ છે. પણ એની કોઈ ખાસ કાળજી નહીં રાખવાને કારણે તેમાંની અમુક સમાધિઓ પડતી જાય છે અને અમુક નવી બનતી જાય છે: એમ બનતું જ રહે છે. અહીં આસપાસ પથ્થરોની મોટી મોટી ખાણો છે, જેમાં ખારા પથ્થરને મળતા પથ્થરો મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. જેસલમેરમાં મકાનો બાંધવા માટે મુખ્યત્વે આ પથ્થરોનો જ ઉપયોગ થાય છે. ત્યાંની પ્રજા માટે પણ આ પથ્થરો અતિસુલભ છે. ત્યાંના કારીગરો આ પથ્થરોમાંથી નાવણિયાં વગેરે અનેક ઘરગથ્થુ વસ્તુઓ બનાવી સસ્તા મૂલ્યે પ્રજાને આપે છે. ઉપરાંત, અહીં વીંછીઆ વગેરે પ્રકારના પથ્થરો નીકળે છે, જેમાંથી પ્યાકા, રકાખી, ઘૂંટાઓ, ખરલો, પેપરવેટ વગેરે અનેક પ્રકારની સુંદર સુંદર વસ્તુઓ બને છે. સામાન્ય પ્રજા પૌતાનાં ઘરો રંગવામાં ઘડીસર તળાવમાં જતમી ગયેલી વિધવિધરંગી માટીઓનો ઉપયોગ કરે છે.

આ પ્રદેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યા પછી જેસલમેરના અતિમહત્વના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરીએ.

જેસલમેરમાં બધાં મળીને ૧૦ જ્ઞાનભંડારો છે: (૧) ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય જિનભદ્ર-સૂરિનો, (૨) ખરતર વેગડગચ્છનો, (૩) આચાર્યગચ્છનો, (૪) અને (૫) થાહરુ શાહનો, (૬) કુંગરજનો, (૭) તપગચ્છનો, (૮) લોંકાગચ્છનો, (૯) આચાર્યશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજનો,

(૧૦) આચાર્ય શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રજી મહારાજનો. આ ૧૦ પૈકી તપાગચ્છ અને લોકાગચ્છના એ બે જ્ઞાનભંડારો બાદ કરતાં બાકીના બધા જ જ્ઞાનભંડારો શ્રી ખરતરગચ્છની સત્તામાં અને દેખરેખમાં છે. આ ૧૦ પૈકી બીજો, ત્રીજો અને ચાલ્તો એ ત્રણ ભંડારોને કિલ્લામાં આવેલા ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રગણિ-જ્ઞાનભંડારમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. આ ભંડારો શાન્તિનાથ જૈન મંદિરની નીચેના ભોંયરામાં અતિસુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવ્યા છે. આ ભોંયરામાં બે દ્વાર વડાવ્યા પછી નાની સાંકડી બારીવાળા ત્રીજા ભોંયરામાં આ ભંડારો રાખેલા છે. પ્રાચીન કાળમાં પથ્થરની અભરાર્થ ઓ કરી તેમાં કિલ્લાના અતિગૌરવર્યા તાડપત્રીય પુસ્તકસંગ્રહને રાખવામાં આવતો હતો, અને તેને બંધ કરવા માટે લાકડાંના બારણાં હતાં. આજે એ ભંડારોને અમે સ્તીલના કપાટોમાં સુરક્ષિત રાખ્યા છે. કિલ્લાનો આચાર્ય જિનભદ્રીય જ્ઞાનભંડાર આખો ને આખો તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ગ્રંથોનો જ સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત ખરતરગચ્છીય વડા ઉપાશ્રયમાં તથા આચાર્યગચ્છના ઉપાશ્રયમાં અને તપાગચ્છના તથા લોકાગચ્છના જ્ઞાનભંડારોમાં પણ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ થોડા થોડા ગ્રંથો છે. એકંદરે અહીં બધી મળીને તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ ૪૦૦ પોથીઓ છે. પુસ્તકો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તો ઉપર જે ૧૦ ભંડારોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં તે બધામાં મળીને ૧૨ થી ૧૩ હજાર કરતાં વધારે નથી. આમાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન તાડપત્રીય મહત્વના ગ્રંથો છે. ગ્રંથસંખ્યાની દૃષ્ટિએ ૨૦, ૨૫ કે ૫૦ હજાર કે તેથી વધારે ગ્રંથસંખ્યા ધરાવનાર ગુજરાતમાં પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, વડોદરા વગેરેના જ્ઞાનભંડારો છે, પરંતુ તે જ્ઞાનભંડારોના ગ્રંથો અનેક વાર જોવાયેલા તેમ જ તેમાંની સાહિત્યાદિને લગતી સામગ્રી સહજ સુલભ હોઈ તેનું મહત્વ હોવા છતાં પણ વિદ્વાનોને તે એકાએક આકર્ષક લાગતા નથી, અને તે માટે તેઓની ભૂમિ કે ઉત્કંઠા બહુ શાંત હોય છે, જ્યારે અહીંના ભંડારો દૂર પ્રદેશમાં તેમ જ તે ભંડારોની સાહિત્યિક સામગ્રીનું અવલોકન દુર્લભ તેમ જ દુષ્કર હોઈ તેનું મહત્વ વધારે લાગે તે સ્વાભાવિક છે. જેસલમેરના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારમાં કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓ કે સુવર્ણક્ષિત્રી, રૌપ્યક્ષિત્રી આદિ ગ્રંથોની અપૂર્વ અને અલભ્ય સામગ્રીઓ પડી છે, જેથી અહીંના ભંડારોનું મહત્વ ઘણું જ વધી જાય છે. સાથે સાથે અહીંના તાડપત્રીય ભંડારોમાં એવા ઘણા ગ્રંથો તાડપત્રી ઉપર લખાયેલા છે, જે અતિ પ્રાચીન, પ્રાચીનતમ છે, જેની નકલો બીજે ક્યાંય પણ મળવી મુશ્કેલ છે, જેથી તે સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના છે. અત્રેના ભંડારોમાં ચિત્રસમૃદ્ધિ તેમ જ પ્રાચીન કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓ વગેરે સામગ્રીઓ એટલી બધી વિપુલ પ્રમાણમાં સચવાયેલી છે કે જેથી ભંડારોનું મૂલ્ય ઘણું વધી જાય છે. ૧૩મી થી ૧૫મી સદી સુધીમાં ચીતરાયેલી કાષ્ઠચિત્રપટ્ટિકાઓનો અહીં એવડો મોટો સંગ્રહ છે કે જે આપણને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ગૌરવભર્યા બીજકો પૂરાં પાડે છે, આપણને નવાઈ ઉત્પન્ન કરે છે અને ચકિત કરી દે છે. આ ચિત્રપટ્ટિકાઓમાં જૈન તીર્થંકરોના જીવનપ્રસંગો, કુદરતનાં દશ્યો, અનેક પ્રાણીઓની આકૃતિઓ વગેરેને લગતાં વિવિધ દશ્યો જોવા મળે છે.

૧૩મી સદીમાં ચીતરાયેલ એક પટ્ટિકામાં જીરાફનું ચિત્ર છે. એ ઉપરથી આપણને લાગે છે કે ભારતની પ્રગતે પ્રાણીઓ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ હતો. જીરાફ એ ભારતીય પ્રદેશનું પ્રાણી નથી, તે છતાં આ પટ્ટિકામાં એ પ્રાણીનું ચિત્ર છે. તે જોતાં ભારતીય પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં તેને વસાવવામાં આવ્યું હશે, જે જોઈને ચિત્રકારે આ કાષ્ઠપટ્ટિકામાં એ પ્રાણીનું ચિત્ર દોર્યું હશે.

આ ચિત્રપટ્ટિકાઓ ઉપરના રંગો, રંગોમાં ભેળવવામાં આવતા વોરનિશ વગેરેની બનાવટ એટલી બધી મહત્વની છે કે આને ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ રંગો ઝાંખા કે કાળા નથી પડ્યા

કે જખડી પણ નથી ગયા, એ એક મહત્વની વસ્તુ છે.

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જે જૈન તીર્થંકરો, જૈન આચાર્યો તેમ જ અંથ લખાવનાર શ્રેષ્ઠિ-વર્ગ આદિનાં ચિત્રો છે, તેના રંગો પણ આજે જેવા ને તેવા જ દેખાય છે. વોટરકલર જેવા આ રંગો હોવા છતાં તેમાં મેળવવામાં આવેલું શ્લેષદ્રવ્ય એવી રીતે મેળવવામાં આવ્યું છે કે જેને કારણે રંગો જરા પણ ઝાંખા નથી પડ્યા કે બીજાં પાનાં સાથે એ રંગો ચોંટી નથી ગયા, મૂળ ચિત્રમાંથી જખડી ગયા નથી, કે ઘસાઈ જવા પણ પામ્યા નથી. આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે તે તે કાળે આપણી પાસે રંગો બનાવવા વગેરેને લગતી મહત્વની પ્રભાવશાલિની કળા હતી. આ ઉપરાંત તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જ્યાં અંથના ખાસ વિભાગો ને પ્રકરણો સમાપ્ત થતાં હોય છે, ત્યાં કાળી શાહીથી ચક્ર, કમળ, આદિ વિવિધ પ્રકારનાં સુશોભનો ચીતરવામાં આવતાં હતાં, જેથી અંથના તે વિભાગની સમાપ્તિને આપણે વિના પરિશ્રમે શોધી શકીએ; આવાં શોભનોવાળાં અનેકાનેક તાડપત્રીય પ્રતિઓ અહીંના કિલ્લાના તાડપત્રીય અંથસંગ્રહમાં છે.

પ્રાચીન તાડપત્રીય અંથોની સમૃદ્ધિમાં, સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, પાટણના ભંડારો ચડિયાતા છે, છતાં જેસલમેરના ભંડારોમાં જે કેટલીક વિશેષતાઓ છે, તે બીજે ક્યાંય નથી. અહીંના ભંડારમાં જિન-ભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણુ વિરચિત વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની અતિ પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથી છે. લેખન સંવત સ્પષ્ટ નથી છતાં લિપિનું સ્વરૂપ જોતાં દ્વિમા સૈકામાં અથવા ૧૦મા સૈકાના પ્રારંભમાં એ પોથી લખાઈ હોય તેમ લાગે છે. આ પોથીએ અહીંના ભંડારોના ગૌરવમાં ઘણા મોટા ઉમેરો કર્યો છે. પ્રાચીન લિપિઓના અભ્યાસીઓ માટે આ પોથીનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. ખાસ કરીને આ એક મહાન અંથ હોઈ આ પોથીને આધારે તે સમયની લગભગ સંપૂર્ણ કહી શકાય તેવી એક વર્ણમાલા તૈયાર કરી શકાય, કે જે લિપિવિશારદોને તે યુગ પહેલાંના અને પછીના બધાં સૈકાઓની લિપિઓને ઉકેલવામાં મદદ કરી શકે.

આ સિવાય બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનભંડારમાં ન મળી શકે તેવી પ્રાચીન એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૬ અને ૧૨૭૮ આદિમાં કાગળ ઉપર લખાયેલ પડશીતિટિપ્પનક આદિ અંથોનો પ્રાચીન સંગ્રહ કિલ્લાના ભંડાર સાથે જોડી દીધેલા ખરતર વેગડગચ્છના ભંડારમાં છે. એ આ ભંડારોની ભવ્ય વિશેષતા છે. ડૉ. વેબરને એશિયામાંના ચારકંદ નગરની દક્ષિણે દશ માઈલ ઉપર આવેલા કુગિચર ગામમાંથી ચાર નાટકોની નકલો મળી હતી, જે ઈ. સ.ની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં લખાયેલી માનવામાં આવે છે, પરંતુ હજુ સુધી જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓ કરતાં બીજા કોઈ કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિઓ મળી શકી સાંભળવામાં આવી નથી. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો સાહિત્યિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના છે.

જેસલમેરના જ્ઞાનભંડાર અંગે બાહ્ય દૃષ્ટિએ આટલું જણાવ્યા પછી આપણે તેમાંની સાહિત્યિક સંપત્તિનું નિરીક્ષણ કરીએ. અહીંના કે ગમે ત્યાંના જૈન જ્ઞાનભંડારો એટલે બીજા સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો જ સંગ્રહ નહિ, પણ ભારતીય, વ્યાપક, સર્વદેશીય સાહિત્યનો જ એ સંગ્રહ સમજવો જોઈએ. એ જ રીતે આ ભંડારો તાડપત્રીય તેમ જ ઇતર જ્ઞાનસંગ્રહ સમજવા જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ ભંડારોને વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ અંથોની ખાલુરૂપ ગણવા જોઈએ. આમાં દરેક પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ હોવાથી તે ભારતીય પ્રજાનો અણમોલ ખજાનો છે.

વ્યાકરણ તથા પ્રાચીન કાવ્ય, કોશ, હંદઅંથ, અલંકાર, સાહિત્ય, નાટકો વગેરેની પ્રાચીન, અલભ્ય ગણી શકાય તેવી વિશાળ સામગ્રી છે. તે ઉપરાંત તેમાં વૈદિક તથા બૌદ્ધ સાહિત્ય-સંશોધન

માટેની અપાર અને અપૂર્વ સામગ્રી છે. દાર્શનિક તત્ત્વસંગ્રહ ગ્રંથની ૧૨ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી પ્રતિ પણ છે.

જૈન આગમ ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતિઓ આ જ્ઞાનભંડારમાં ધણી છે, જે જૈન આગમોના સંશોધન આદિ માટે ધણી જ મહત્વની છે. આગમ-સાહિત્ય પૈકી દશવૈકલિક સૂત્ર ઉપરની અગત્યસિંહ સ્થવિરની પ્રાચીન પ્રાકૃત ટીકા એટલે કે ચૂર્ણિ આજે બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનભંડારમાં નથી. પાદલિપ્ત-સુરિકૃત જ્યોતિષકરંડક પ્રકીર્ણક વૃત્તિની પ્રાચીન પ્રતિ આ ભંડારોમાં જ છે. જૈનાચાર્યની આ રચના જ્યોતિર્વિદો માટે આકર્ષણરૂપ ગ્રંથ છે. તેની નકલો બીજે કયાંય જોવામાં આવી નથી. બૌદ્ધ દાર્શનિક સાહિત્ય પૈકી તત્ત્વસંગ્રહ અને તેના ઉપરની વ્યાખ્યા, ધર્મોત્તર ઉપરની મદ્દલવાદિની અને બીજી વ્યાખ્યાઓની પ્રાચીન અને મૌલિક રચનાની નકલો અતિશુદ્ધ રૂપે આ ભંડારોએ જ પૂરી પાડી છે. જ્યદેવીય છંદઃશાસ્ત્ર અને તેના ઉપરની ટીકા, કષ્ઠસિક્ક અને તેની વ્યાખ્યા આદિ ગ્રંથો જેસલમેરમાં જ છે. વક્રોક્તિજીવિત તેમ જ પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ અલંકાર વિષયક ગ્રંથ, ઉદ્ભટ કાવ્યાલંકાર, કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની સોમેશ્વરની વ્યાખ્યા, અભિધાવૃત્તિ, માતૃકા અને મહામાતૃ અંબાદાસકૃત કલ્પલતા, અને સંકેત ઉપરની પદ્મવશેષ વ્યાખ્યાની સંપૂર્ણ પ્રતિ આ ભંડારમાં જ સચવાયેલી છે. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ વ્યાપક દૃષ્ટિએ ધણા જ મહત્વના છે.

સાહિત્યિક સામગ્રી ઉપરાંત તેમાંની ચિત્રસમૃદ્ધિ, કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ આદિ કે જેનો પરિચય ઉપર હું કરાવી ચૂક્યો છું, તે અને ગ્રંથોના અંતર્માંની પ્રાચીન ગ્રંથ-લેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમાં જે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વિગતોની નોંધ છે, તે ઓછા મૂલ્યની નથી. દાખલા તરીકે મલધારી હેમચંદ્રસુરિકૃત ભવભાવના પ્રકરણ સ્વોપચ્ચ-ટીકાની એક પ્રતિ છે, જે વિ. સં. ૧૨૪૦માં લખાયેલી છે. તેમાં પાદરા, વાસદ આદિ ગામોનાં નામનો ઉલ્લેખ છે; ઇત્યાદિ અકલ્પ્ય ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી આ ભંડારોમાં ભરેલી પડી છે. એથી જ આ જ્ઞાનભંડારો ભારતીય તેમ જ વિદેશીય જૈનજૈનેતર વિદ્વાનોના આકર્ષણરૂપ બની શક્યા છે.

[‘કથાભારતી,’ ઓગસ્ટ ૧૯૬૫]